

УДК 75.071.4(477) М. Мурашко «1875/1901»

В.В. Снагоценко**М.І. МУРАШКО – ФУНДАТОР КИЇВСЬКОЇ
РИСУВАЛЬНОЇ ШКОЛИ (1875–1901)**

У статті розглядаються основні напрямки, методи діяльності та тенденції в розвитку Київської рисувальної школи (1875–1901 рр.), засновником і керівником якої був художник, педагог, історик мистецтва, художній критик і громадський діяч Микола Іванович Мурашко. Упродовж тривалого часу він готував талановиту молодь, майбутніх діячів мистецтва.

Ключові слова: М. Мурашко, художник, педагог, Київська рисувальна школа.

Актуальність дослідження полягає в тому, що період другої половини XIX – початку XX століття набуває особливого значення для докладного вивчення, адже в цей час під впливом певних прогресивних змін у суспільстві відбувався інтенсивний розвиток системи освіти, органічною складовою якої була загальна художня освіта. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні помітних успіхів у підготовці фахівців образотворчого мистецтва досягли художні школи Києва, Львова, Харкова, Одеси.

Педагогічна спадщина українських мистецьких шкіл активно розглядалася в наукових дослідженнях О. Волинської, Л. Волошин, Л. Соколюк, Н. Талалуєвої, О. Цвігун, зокрема дисертаційних, І. Небесника, Л. Проціва, де висвітлено внесок митців різних регіонів України у розвиток мистецької освіти; О. Попика, присвяченого розвитку художньої освіти на Поділлі в кінці XIX – на початку XX ст. та ін.

Життєвий та творчий шлях М.І. Мурашка неодноразово привертав увагу дослідників як минулого (Ю. Турченко [1]), так і сучасності (Л. Амеліну М. Антоненць [3], А. Близнюка [7], М. Гурець [7], О. Волинець [4], І. Павленко [5], В. Шпак [8], Г. Черкаську [5] та ін.).

Метою нашого дослідження є розширення й поглиблення знань про діяльність глухівчанина М.І. Мурашка як педагога й засновника Київської рисувальної школи, що діяла в другій половині XIX – на початку XX ст., її вплив на підготовку майбутніх діячів мистецтва.

Микола Іванович Мурашко увійшов в історію українського культури та освіти не тільки як відомий художник, педагог, художній критик, історик мистецтва і громадський діяч, але й як засновник та керівник Київської рисувальної школи (1875–1901).

М.І. Мурашко народився 20 травня 1844 р. в місті Глухові, у сім'ї різьбярів іконостасів. У багатодітній родині Мурашків Микола був визнаним лідером; він опікувався меншими, не давав їх ображати. Хлопчик ріс і мужнів у середовищі закоханих у мистецтво. Інтерес до малювання проявився в нього з дитинства – збирав і копіював картинки з книг, робив самостійні малюнки тощо. «Народившись у сім'ї іконостасного майстра, – писав він, – я перебував серед маси оригіналів («кунштів», як називали їх у цьому оточенні), що правили за взірці під час писання ікон. Ці куншти збуджували в мені невситимий інтерес і бажання якщо не творити так само, то хоча б зрисувувати» [1; 2].

Так минали дитячі роки майбутнього художника. Констатуючи вплив оточення на розвиток своїх творчих здібностей, Мурашко пізніше писав: «Окрім природного прагнення, силою різних життєвих обставин я потрапив саме на шлях мистецтва» [2].

Цілком природним є те, що постійне перебування в пов'язаному з мистецтвом середовищі викликало в ньому бажання стати художником. Тому чотирнадцятилітній юнак приїздить до Києва і стає учнем реставратора-копіюста. Але через п'ять років, побачивши безперспективність такого «навчання», юнак за порадою художника І. Сошенка їде до Петербурга і вступає до Академії мистецтв, де одразу опиняється в атмосфері бурхливих мистецьких подій.

В Академії Мурашко потоваришував зі скульптором М. Антокольським, критиком А. Праховим, а особливо близько – з І. Рєпіним. «Я сердечно і глибоко полюбив Іллю, спільне читання, симпатії до однієї й тієї ж справи, справи мистецтва, нас єднали... літо 1866 року ми прожили в одній кімнаті в Академічному провулку», – згадував художник. Та «для жителя півдня північ непривітна, і, не закінчивши Академії, наприкінці шістдесятих років я вже мусив виїхати на провінцію. У 1868 р. Академія визнала за можливе вислати мені диплом учителя, завдяки якому я посів місце в класичній прогімназії у Києві» [2].

З 1868 р. Микола Іванович розпочинає викладацьку роботу. Учителюючи в гімназії, а згодом – в реальному училищі, даючи приватні уроки малювання, М. Мурашко все більше переймався ідеєю відкриття власної рисувальної школи. Тогочасний Київ становив собою звичайне провінційне місто великої імперії – тут було мало художників, дуже рідко влаштовувалися виставки живопису. Вболіваючи за розвиток національної культури, митець відчував гостру потребу в такій школі – важливому мистецькому осередку [3; 4].

Варто зазначити, що спроби заснувати в Києві рисувальну школу були й до М. Мурашка. Однак функціонували вони недовго і особливих слідів по собі не залишили. Зокрема, наприкінці 50-х рр. XIX ст. любитель живопису Буяльський відкрив приватну рисувальну школу, яку нетривалий час відвідували декілька юнаків. У 1859 р. відкрилися вечірні класи малювання при університеті Св. Володимира. Але ці класи проіснували лише один зимовий сезон і зникли безслідно, як і школа Буяльського. У 60-х рр. відкривається школа при Києво-Печерській лаврі. Вона розмістилася в одному з будинків, що належав лаврі. Світле, просторе приміщення було обставлене шкільними меблями, для роботи були придбані гарні посібники, необхідні статуї, манекени та інше приладдя, що коштувало декілька тисяч карбованців. Викладачами запросили академіка Рокачевського і Сорокіна. Все це повинно було сприяти продуктивній праці. Проте, школа також не мала успіху. На початку 70-х рр. при першій гімназії були влаштовані класи малювання по недільних днях для ремісників. Основою послужив невеликий капітал, пожертвований М.А. Ригельманом. Але пожертвовані кошти розходилися швидко, інших надходжень не було, тому незабаром

класи припинили своє існування [2, с. 14].

Прагнення відкрити рисувальну школу визріло в Миколі Івановича в 1874 р. У той період йому доводилося давати багато приватних уроків, оскільки в місті не існувало відповідного навчального закладу для бажаючих здобути художню освіту. Художник плекав надію створити такі умови, за яких ті, хто любить мистецтво, могли б вільно розвиватись й удосконалюватись естетично, спостерігаючи шедеври майстрів і красу навколишньої природи [3]. «У 1875 році я оголосив, що припиняю приватні уроки і приймаю тих, що бажають учитися рисуванню, у себе вдома... У скромній, невеличкій кімнаті на Михайлівській вулиці... я чекав почину. Добре пам'ятаю свою маленьку публіку: один юнак привів сестру. Потім поміщик з Борзни... надумав з нудьги потішитись олівцем... і, нарешті, кілька дітей. Ось і уся школа перших днів її існування» [2, с. 23].

Навчання у Київській рисувальній школі починалось з малювання по клітинках з літографованих оригіналів. Від учнів вимагалось уважно і якомога точніше відтворити малюнки-оригінали, на яких були зображені різноманітні декоративні візерунки. Потім учні переходили до малювання найпростіших геометричних фігур (конусів, кубів) безпосередньо з натури. Після цього їх знайомили з технікою тушовки. Поступово моделі ускладнювались. З метою поживлення занять їх фарбували у різні тони: сірий, білий або чорний [4]. Пропонуючи нові методи викладання, М.І. Мурашко видає 1869 р. посібник із малювання для дітей, що мав великий успіх і 1875 р. був перевиданий.

Ішов час, стараннями Миколи Івановича школа зростала, набирала силу. Незабаром кімната квартири, призначена для школи, виявилась затісною, а коштів на більше приміщення в нього не було. Художник з проханням про матеріальну допомогу школі звернувся до своїх земляків, до заможної родини цукропромисловців Терещенків. Іван Ніколович Терещенко, який на той час закінчував Київський університет і захоплювався малюванням, надав школі потрібну суму, в подальшому пообіцяв виділяти щорічно по 200 крб. Він і став постійним її покровителем більш ніж на чверть століття, адже матеріальна підтримка від Міністерства народної освіти школі не передбачалась, оскільки її відкриття вважали приватною справою [3; 5].

Офіційне затвердження рисувальної школи відбулося 16 вересня 1875 р., коли вона була дозволена урядом. За відсутності Опікуна Київського округу і його помічника дозвіл підписав ректор університету Св. Володимира професор Матвеев [2, с. 27]. У серпні 1876 р. першим відвідав школу брат мецената – Олександр Ніколович Терещенко.

Окрилений успіхом, Микола Іванович негайно поїхав до Петербурга за навчальними посібниками, звернувся до професора А. Прахова з проханням познайомити його з петербурзьким гуртком художників-передвижників [6].

16 вересня 40 учнів і двоє вчителів розпочали офіційні заняття. Рисувальна школа не була офіційним закладом, що готував лише художників. Сюди йшли всі, хто любив і цікавився мистецтвом, незалежно від віку, освіти і стану:

так, серед дорослих відвідувачів були й фотографи-ретушери, і столяри, різьбярі, ювеліри... Мурашко згадував: «Здебільшого у нас були бідняки, вчилися безкоштовно. Це були діти ремісників, для яких рисування було істотною необхідністю, і це нас морально задовольняло...» [2, с. 32]. Бідні люди, які мали талант, але не мали коштів, не лише не платили за навчання, а навпаки – отримували стипендію. Школа працювала з десятої ранку до третьої години дня. З п'ятої до сьомої вечора відбувалися заняття в старших класах. Іноді від сьомої до восьмої години тут читалися лекції з історії мистецтва, анатомії, перспективи.

Необхідно відмітити, що допомогу М. Мурашку в організації школи в різний період надавали професор П.В. Павлов, відомий російський географ П.П. Семенов-Тянь-Шанський, голова Російського Технічного Товариства П.А. Кочубей, місцеві колекціонери художніх творів П. Носов, В. Тарновський, І. Терещенко. Зусилля Миколи Івановича були підтримані відомими художниками І. Репіним, І. Крамським, Г. Мясоедовим, В. Маковським, О. Корзуніним та ін.

У лютому 1877 р. в залі Дворянського зібрання відбулася перша виставка учнів рисувальної школи. Але її основою все ж таки слугували фамільні картини сім'ї меценатів Терещенків. Охоче брали участь й інші громадяни міста. Рекламувати виставку, звернути увагу жителів міста на цю подію допомагала Софія Василівна Тарновська, дружина збирача української старовини. М. Мурашко так характеризував цю жінку: «Це була видатна, красива пані, яку усі називали гетьманшею» [2, с. 34]. Квитки були надруковані завчасно, плата за вхід складала 1 крб. Відвідувачів виставки було близько 80 осіб, зібрали 205 крб. Всі кошти пішли на потреби школи.

У рисувальній школі проводились практичні заняття з малювання та живопису, а також вивчались теоретичні дисципліни: перспектива, анатомія, загальна історія мистецтва, до викладання яких залучались кваліфіковані педагоги – професор Г.Г. Павлуцький, доктор філософії і астрономії В.І. Фабріціус, художник Г.К. Дядченко та ін. Періодично організовувались лекції й бесіди, які доповнювали курс теоретичних дисциплін. До читання лекцій залучались викладачі школи і відомі художники – М.М. Ге, Г.Г. Мясоедов, П.А. Івачов; професори Київського університету – Ф.Г. Міщенко, П.В. Павлов, І.А. Сікорський та ін. Всебічному розвитку учнів сприяли виставки гравюр, офортів, фотографій, малюнків і акварелей, оригінальних творів і репродукцій творів кращих вітчизняних і зарубіжних художників. Кожного тижня виставлені у вітринах твори заміняли новими. Такі виставки свідчать про активну організаційну діяльність М.І. Мурашка [5, с. 3].

Восени і весною досвідчений учитель виводив юних художників на мальовничі околиці Києва. Тут він учив їх розуміти природу, бачити красу її різноманітних форм, розвивав їхню спостережливість. Як палкий прихильник малювання з натури М. Мурашко не поділяв поглядів тих педагогів, котрі були за повне вилучення з системи художньої освіти малювання з оригіналів. Він вважав неправильним не

використовувати в навчальному процесі репродукцій високохудожніх творів, оскільки цю проблему ставив у безпосередній зв'язок із вивченням і використанням досвіду великих майстрів минулого та творчості кращих художників сучасності. Микола Іванович звертав особливу увагу на необхідність систематичного підвищення рівня художньої майстерності учнів, тому закликав їх завжди наполегливо вчитися, оскільки вважав, що до мистецтва миттєво втрачає цікавість той, хто перестає вдосконалюватись.

У 1878 р. М. Мурашко уперше послав до Петербурга в Академію мистецтв декілька робіт учнів школи. Звітти було отримано відгук короткий, але не позбавлений значення: «Справа поставлена правильно» [2, с. 68]. Це був перший відгук Академії про школу.

29 листопада 1878 р. відбулася виставка в Думі на користь школи, яку організував В.В. Тарновський на свої кошти. Крім того, колекціонер долучив колекції свого історичного музею, які збирав упродовж усього життя, не жалюючи часу й коштів. Збирав все, що стосувалось історії своєї рідної України: гравюри, малюнки, портрети, костюми, зброю, документи, зокрема гетьманські універсали тощо. Але жителів Києва на той час мало цікавила історія, і, як зазначав художник у спогадах, «малокультурне місто, в якому ідеями обрусіння пригнічений всякий інтерес до свого рідного минулого, слабо цікавилось виставкою. З 130 тисячного населення виставку відвідали впродовж 22 днів 1 тис. осіб» [2, с. 69]. Лише завдяки безкоштовному приміщенню, меценатам і витратам, які взяв на себе В.В. Тарновський, утворилася сума на користь школи у розмірі 317 крб.

М.І. Мурашко у «Спогадах старого учителя» подає звіти про діяльність школи, зокрема за осіннє півріччя 1876 р. У цей час школа працювала в приміщенні Думи. Викладачі школи – М.І. Мурашко, П.М. Попов; М.С. Котляревський – помічник репетитора.

Дохід школи від Івана Ніколовича Терещенка – 300 крб.

Спектаклі на користь школи – 100 крб.

Внески учнів – 382 крб.

Від пана Амосова – 100 крб.

Учнів чоловічої статі в школі – 47 осіб.

Жіночої статі – 8 осіб.

Недільних безкоштовних відвідувачів не менше 20 осіб.

У Звіті за 1877 р. вказувалось, що викладачами у школі працювали М.І. Мурашко і П.М. Попов; М. Котляревський і С. Гайдук – учні помічники репетитора. Кошти для школи поступили від Івана Ніколовича Терещенка – 400 крб.

Допомога від Думи – 300 крб.

Виставки на користь школи дали – 632 крб.

Шкільний внесок за навчання становить – 907 крб.

Учнів чоловічої статі в школі – 71 особа; жіночої статі – 12 осіб.

Недільних безкоштовних відвідувачів – 25 осіб.

Наступна звітність за 1878 рік називала прізвища викладачів (М.І. Мурашко та І.Н. Будкевич) і учнів помічників репетитора (Ф.А. Чирка, А.Х. Климена).

Школа знову отримала кошти від Івана Ніколовича Терещенка у розмірі 400 крб.

Допомога від Думи – 300 крб.

Виставки на користь школи – 317 крб.

Кошти, внесені учнями за навчання – 712 крб.

Учнів чоловічої статі – 81 особа; жіночої статі – 9 осіб.

Недільних безкоштовних відвідувачів – 30 осіб [2, с. 75]

У 1880 р. школу відвідували понад 100 учнів. І.Н. Терещенко збільшив допомогу школі до 1 тис. крб., а згодом – до 9 тис. крб. щорічно. Майже за 26 років існування навчального закладу одним тільки Іваном Ніколовичем було витрачено на неї майже 150 тис. крб. [6].

Шкільна програма навчання 80-90-х рр. XIX ст. вже включала вивчення всієї фігури людини. В цей період учні малювали не тільки з гіпсових бюстів і фігур, але й з живої натури. Замість двох груп створюється чотири класи: підготовчий, масковий, головний і фігурний.

Підготовчий клас був укомплектований учнями, котрі протягом першого року навчання малювали з оригіналів геометричні тіла та орнаменти. У масковому класі учні переходили від орнаментів до малювання з гіпсових зліпків частин тіла людини, а наприкінці року – до малювання гіпсової маски. Вони малювали маску звичайно ввечері, а вдень знайомилися з технікою акварельного й олійного живопису. В середині або наприкінці третього року навчання більшість вихованців школи переходила до головного класу, де, продовжуючи вдосконалюватися в техніці живопису, малювала гіпсові бюсти й живу натуру. На четвертому році навчання – у фігурному класі – учні починали малювати гіпсову фігуру людини, а з відкриттям в школі у 90-х рр. натурального класу найбільш підготовлені учні починали малювати оголену натуру. Перед ними ставилось завдання навчитися передавати пластику фігури, одягненої в сучасний костюм.

Однією з особливостей навчання у Київській рисувальній школі було те, що учні вступали до неї протягом всього навчального року й приходили на заняття залежно від наявності у них вільного часу, що вимагало з боку викладачів індивідуального підходу до кожного учня й виключало можливість одночасного навчання всіх вихованців молодшої групи за єдиною програмою [4, с. 211–212].

Восени 1882 р. Н.К. Пимоненко з групою учнів художньої школи (їх було 11 осіб – 10 юнаків і 1 дівчина) відправився до Петербурга. Усі прекрасно витримали іспити і були зараховані для навчання в Академії. Н.К. Пимоненко в перший же рік був нагороджений по звичаю старої Академії трьома медалями.

З 1883 р. М. Мурашко вводить у школі такий метод навчання, як малювання по пам'яті. Суть його полягала в наступному: в учнів мав бути наготові чистий аркуш паперу чи записник; на станку виставлявся закритий твір мистецтва; коли увага і цікавість учнів активізувалися, твір відкривали. Через п'ять хвилин твір знову закривали, й учні починали малювати. Згодом відкривали твір ще раз, але вже на менший проміжок часу. Вправи

на рисування по пам'яті проводили в школі в певні дні тижня, і в них брали участь усі учні. У такій спосіб активувалась пам'ять, з'ясовувалось, що в ній залишається з побаченого і що відтворено, наскільки потрібні повторення й доповнення знань, зокрема з анатомії. У тодішніх художніх закладах учні майже весь час проводили за змальовуванням предмета, що нерухомо стояв перед їхніми очима, – орнаменту, погруддя, статуї чи живої натури. Однак художнику, вважав Микола Іванович, необхідно вміти «схопити» певний момент життя, руху, а не статичний предмет, оскільки митець покликаний надати іншим можливість споглядати випадково ним побачене і зображене. Цей метод М. Мурашко не вважав своїм авторським винаходом. Однак заслуга Миколи Івановича в тому, що він активно взявся за нього, бо вірив, що в майбутньому така вправа набуде подальшого розвитку і стане основою в навчанні малярства [4, с. 61].

На початку 90-х рр. XIX ст. шкільна система навчання була узагальнена у вигляді наочних таблиць-рисуноків учнів з коротким пояснювальним текстом. Подана в такому вигляді 1892 р. на розгляд в Академію мистецтв, вона дістала високу оцінку Ради Академії [6].

Довкола школи об'єдналося багато київських художників. Тут викладали Х. Платонов, Й. Будкевич, М. Пимоненко, І. Селєзньов, Г. Дядченко... Певний час у школі працював Михайло Врубель, який близько зійшовся з М. Мурашкою і навіть жив у його сім'ї. Всі визначні майстри, що приїздили до Києва, вважали за свій обов'язок відвідати заклад М. Мурашка. Гостями учнів були В. Полєнов, І. Рєпін, В. Васнецов, М. Ге, І. Айвазовський [7; 8]...

Критичне ставлення до академічної системи виховання переконало Мурашка в необхідності вивчати й використовувати позитивний досвід інших навчальних закладів з метою подальшого розвитку школи. Він ґрунтовно вивчав методіку викладання малювання в кращих зарубіжних рисувальних школах Кракова, Відня, Парижа, Болоньї, Флоренції і Риму. У ці поїздки Микола Іванович брав із собою племінника Олександра Мурашка

Для багатьох вихованців школа стала початковим етапом художньої освіти, яку вони продовжили в Петербурзькій академії. Серед них такі визначні майстри, як М. Пимоненко та О. Мурашко, відомі українські художники І. Селєзньов, Г. Дядченко, К. Крижицький, Г. Світлицький, І. Їжакевич, Ф. Балавенський. З відзнакою закінчив Краківську академію мистецтв учень школи М. Жук. Короткий час навчався тут і Валентин Серов, який приїздив з Рєпіним до Києва. Зазначимо, що на початку 80-х років у Київській рисувальній школі М. Мурашка навчалися Леся Українка і Ольга Форш. В стінах створеної ним школи здобули початкову художню освіту близько 3000 осіб.

У 1903 р. помер покровитель школи І. Терещенко. Меценат заповів 200 тис. крб. на відкриття в Києві художньо-промислового училища. Школі він не лишив нічого. Для Миколи Івановича Мурашка це було тяжким ударом. Так припинила своє існування рисувальна школа, що за

чверть століття стала центром художньої діяльності не тільки Києва, а й цілого краю. Рисувальна школа М. Мурашка відіграла важливу роль у розвитку образотворчого мистецтва й художньої освіти в Україні, підготовці українських національних художніх кадрів. З неї вийшло багато видатних художників.

9 вересня 1909 р. Микола Іванович Мурашко помер, так і не закінчивши свою книгу «Спогади старого вчителя». Діяльність Мурашка не обмежувалась лише педагогікою. Він відомий як талановитий художник, видатний критик і громадський діяч. Проте найбільше визнання М.І. Мурашко дістав саме як педагог. Педагогічна діяльність – найзначніша і найважливіша в його творчій біографії.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів цієї багатогранної проблеми. Перспективними напрямками подальших наукових розвідок, на наш погляд, може стати глухівський період життя художника та ін.

ПОСИЛАННЯ

1. Турченко Ю. М.І. Мурашко: Нарис про життя, творчість і педагогічну діяльність. – К.: Держвидав образотворчого мистецтва і муз. літератури, 1956. – 35 с.
2. Киевская рисовальная школа 1875–1901. Воспоминания Старого Учителя (репринтне видання) – К.: Видавець О. Філюк, 2014. – 283 с.
3. Антонєць М. Мистецько-педагогічні погляди Миколи Мурашка: до 160-річчя від дня народження / М. Антонєць // Мистецтво та освіта. – 2009. – № 4. – С. 10.
4. Волинська О. Традиції художньої освіти в Україні: досвід шкіл М. Раєвської і М. Мурашка / О. Волинська // Діалог культур: Україна у світовому контексті. Художня освіта. Зб. наук. праць / Ред. кол. І.А. Зязюн, С.О. Черепанова, Н.Г. Нічкало, О.П. Рудницька та ін. – Львів: Світ, 2000. – Вип. 5. – 488 с.
5. Павленко І.Т. Художник і педагог Николай Мурашко / І.Т. Павленко // Сумской голос, 1994. – № 4. – С. 4
6. Черкаська Г. Микола Мурашко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uahistory.com/topics/famous_people/6113#prettyPhoto.
7. Близнюк А. Краса Сумщини в слові, музиці, живописі / А. Близнюк, М. Гурець. – Суми: Тов. «Видавничо-поліграфічне підприємство «Фабрика друку», 2014. – 134 с.
8. Шпак В. Учитель художників: 170 років від дня народження Миколи Мурашка / В. Шпак // Урядовий кур'єр. – 2014. – № 87. – 17 травня. – С. 19.

Снагощенко В.В. Н.И. Мурашко – основатель Киевской рисовальной школы (1875–1901 гг.)

В статье рассматриваются основные направления, методы деятельности и тенденции в развитии Киевской рисовальной школы (1875–1901 гг.), основателем и руководителем которой был художник, педагог, историк искусства, художественный критик и общественный деятель Николай Иванович Мурашко. На протяжении длительного времени он готовил талантливую молодежь, будущих деятелей искусства.

Ключевые слова: Н.И. Мурашко, художник, педагог, Киевская рисовальная школа.

Snahoschenko V.V. M.I. Murashko – founder of the Kyiv drawing school (1875–1901)

The article deals with the main directions, methods of activity and trends in the development of the Kyiv drawing school (1875–1901), the founder and leader of which was the artist, teacher, art historian, art critic and public figure, Mykola Ivanovych Murashko. For a long time, he trained talented young people, future art workers.

Keywords: M. Murashko, artist, teacher, Kyiv painting school.

12.03.2018 p.

